

SOCIAL

PARADIGM

AN INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Social Paradigm, 2020 2 (1): 21-33

The Universality and Cultural Variety of Laughter and Humour

Eduardo Jáuregui¹

Çev. Kübra Sarı Seo Lecoq²

Laughter is an apparently universal phenomenon, but the humor that causes it seems almost infinitely varied. This article attempts to distinguish between universal aspects of laughter and those which are subject to the observable cultural variability. It defines laughter as a basic human emotion, caused by a cognitive stimulus influenced by social definitions, which explains at least in part its apparent heterogeneity. Other variable aspects include the norms and customs associated with the display of laughter and humor, the various humor genres and formats, humorous institutions and the cultural definitions of laughter itself.

Keywords: *Laughter, humor, emotions.*

Mizahın ve Gülmenin Evrenselliği ve Kültürel Çeşitliliği

Gülme evrensel kabul edilen bir eylem olmasına rağmen onun ortaya çıkmasını sağlayan mizahın sayılamayacak kadar çok çeşidi vardır. Bu çalışma gülmenin evrensel yönleriyle, kültürlere göre çeşitlilik gösteren yönlerini ayırt etmek üzerine hazırlanmıştır. Bir durumun sosyal tanımlarına bağlı olarak istemsiz bir hareket olarak ortaya çıkan gülmeyi insanın temel duygularından biri olarak tanımlar ki bu da onun heterojen görüntüsünü açıklar. Diğer değişken yönler arasında, kahkahanın ve mizahın sergilenmesiyle ilişkili normlar ve gelenekler, çeşitli mizah tür ve biçimleri, mizah kurumları ve gülmenin kültürel tanımları yer alır.

Anahtar Kelimeler: *Gülme, mizah, duygular.*

Received/Makale Geliş Tarihi: 18.05.2019

Accepted/Makale Kabul Tarihi: 28.10.2019

GİRİŞ

Gülme, Aristo'nun Homo Ridens olarak tanımladığı insanı binlerce yıldır şaşırtmaya devam eden bir olaydır. Ancak, bu tuhaf davranışın bilinmeyenleri halen oldukça fazladır ve bunların bazıları o kadar önemlidir ki bu konuya eğilen multidisipliner çalışmaları yakından etkilemektedir. Gülme nedir? Nasıl gerçekleşir? Gülmeyi ne tetikler? İnsanoğlunun evrimiyle birlikte neden ve ne için gelişim göstermiştir? İşte bütün bu sorulara henüz cevap bulunamamıştır ve bu durum psikologların, sosyologların, filologların, dil bilimcilerin, filozofların ve mizah veya gülme konusuyla ilgilenen akademisyenlerin

¹ Saint Louise University, Madrid Campus

² İstanbul Medeniyet University, kubra.sari@medeniyet.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3611-8348>

işlerini zorlaştırmaya devam etmektedir. Bunların birçoğu çalışmalarını International Society for Humor Studies kapsamında değerlendirmeye çalışmaktadırlar.

Antropologlarda kaçınılmaz şekilde bu projeye sayısız perspektifler sunmuşlardır. Bu makalede konuyu antropologların bakış açısıyla incelemeyi amaçlıyorum. Mizah konusuyla ilgilenen antropologların çeşitli kültürel fenomenleri yorumlayabilmelerine yardımcı olmak için teorik bir şema ortaya koymak isterim. Bu bağlamda gülmenin psikolojik ve evrensel açılardan farklarını ve diğer kültürlerle ilişkisini ortaya koymaya çalışacağım.

Mizah evrensel mi yoksa kültürel açıdan spesifik bir olgu mudur? Bu sorunun cevabı tam bir paradokstur. Bir yanda Chaplin ve Mickey Mouse çizgi filmleri gibi küresel kültürün simgesi haline gelmiş ve tüm kültürel sınırları aşmış öğeler bulunurken, diğer yanda mizah bir kültürü tanımadaki son bariyer olarak görülmektedir. Yani, eğer esprilerini anlamaya başladıysan bir toplumun düşünce ve işaret sisteminin kalbine varmış sayılırsın, ve artık o kültürde sana yabancı olan hiçbir şey kalmamıştır. Bu sayfalarda, en azından, bu gizemi çözmeye gayret edeceğim.

Duygu olarak gülme

Öncelikle, gülmeyi bütün kültür ve bireylerde bulunan psikolojik bir mekanizma dolayısıyla insanı bir duygu olarak tanımlamak isterim. Gülmeyi oluşturan iki öğe vardır, bunlardan biri öznel duygusal öğe ('keyif' duygusu), diğeri ise nörokimyasal ve fizyolojik seviyede daha hassas değişkenliklerle özdeşleştirilen gözlemlenebilir etkileyici öğedir ('gülme' olarak bildiğimiz sesler ve mimikler). Diğer duygularda olduğu gibi, gülmenin hissi ve ifadeli öğelerinin ortaya çıkmasına bir gerçeğin farklı yorumlanması neden olur. Bir adamın merdivenlerden düşmesi, duruma göre, gülme ya da empatik acıma ('mizah' ve da ciddi bir talihsizlik) olarak anlamlandırılabilir. Komik olan düşme eyleminin kendisi değil onu yorumlayanların bakış açısıdır.

Sosyal ve beşeri bilimlerde transkültürel ve biyolojik olgu olarak duyguların varlığının sorgulandığını belirtmeliyim. Sosyal psikolog Otto Klineberg (1938) birçok toplumda duygusal ifadelerin bizlere olağandışı görünebileceğini ifade etmiştir. Buna Melanezya halkının bir partiye davet ettikleri misafirleri karşılarken gösterdikleri düşmanca tavır veya samurai kadınlarının kocaları ya da çocuklarının savaşta öldükleri haberi karşısında gösterdikleri sevinçli örnek gösterir. Weston La Barre (1947) gülmeyi kültürel çeşitlilik örneği olarak sunar:

Gülme bir bakıma coğrafi bir değişkendir. Güneydoğu Pasifiğin haritası çıkarılacak olursa 'Papualıların neşesinin' görüldüğü bölgelerle 'cebuano ve melanezlielerin sertliği' arasında bir sınır çizilebilir. Afrika'da Gorer'e göre zenciler gülmeyi şaşkınlık, merak, utanç hatta huzursuzluk ifade etmek için kullanırlar. Dolayısıyla, çoğu zaman eğlenceye işaret etmez. 'Siyah gülüş' e yüklenen anlam benzer sembollerin aynı anlama geldikleri savından kaynaklanan bir hatadır. Doğrusu, aynı kültürden gelen insanlarda bile ergen kızların komik buldukları öğelerle şirket başkanlarının ki pratikte aynı değildir.

İlerleyen zamanlarda, sayısız antropolog 'tutkularında eşyalar kadar kültürel element oldukları' savından yola çıkarak görünüşte benzer olan duyguların aslında toplumdan topluma değişiklik gösterdiği görüşünü benimsemiştir (Geertz, 1980: 120). Lutz

Mizahın ve Gülmenin Evrenselliği ve Kültürel Çeşitliliği

(1988) ve diğer etnograflar belli toplumların bizimkilerden belirgin bir şekilde ayrılan duygusal hayatlarıyla ilgili çalışmalar yapmışlardır.

Hatta bundan birkaç yıl öncesine kadar psikolojide (sağduyu açısından ele alındığında) duyguların bilinmeyen işlemlerin bir sonucu olduğu ve somut biyolojik işlemlerle ilişkilendirilemeyeceği görüşü kabul ediliyordu (Tomkins, 1981). 80'li yıllarda, bu sorunsal şu şekilde özetleniyordu:

Modern psikoloji hisleri sona bırakır. Muhabbet postkognitiftir. Yalnızca önemli miktarda bilgi elde edildikten sonra ortaya çıkar. Cazibe, beğenmeme, tercih etme, değerlendirme veya haz ya da sefalet deneyimi gibi duygusal bir tepki, çeşitli içerik ayrımlarının yapıldığı ve özelliklerinin tanımlandığı önceki bir bilişsel sürece dayanır. Bu analitik görev tamamlandığında, bileşenlerin hesaplanması genel bir duygusal değerlendirme oluşturabilir (Zajonc, 1980: 151).

Charles Darwin (1902) ve William James'in (1884) bazı özel durumların duygusal olarak özel karşılıkları olduğu düşüncesinin aksine, psikoloji W.B. Cannon'un (1927) teorisini benimsemiştir. Cannon'a göre çok sayıda uyarıcı durumun tek bir fizyolojik karşılığı olup daha sonra birey bunu kendine göre yorumlayıp bir duygu ortaya koyar. Bu bakış açısına göre, gerek korku gerekse öfke adrenalini salgılanması yoluyla sinir sistemini harekete geçirir, ancak insanın hangi duyguyu deneyimlediğinin kararı bireyin koşullarının değerlendirmesine bağlıdır.

Schachter ve Singer (1962) Cannon'un önerisine yeterli kanıt sayılabilecek, bu disiplinin klasik paradigması haline gelen ve akademik psikolojinin duyguları motive edici güç olarak görmemesinin kanıtı olan önemli bir deney yapmışlardır. Deneyciler, deneklere adrenalini enjekte etmişler ve onları kendilerinde neşe ya da öfke uyandırabilecek durumlara tabi tutmuşlardır. Deneycilerin tahminini doğrular şekilde denekler ilk durumda kendilerini mutlu hissetmişler diğerinde ise öfkeye kapılmışlardır. Ancak, duyguların birtakım fizyolojik özellikleri paylaşmalarının aralarında ekstra bilişsel farklar olmadığı anlamına gelmez. Schachter ve Singer'in deneylerindeki zayıf sonuçlar ve bazı zıtlıklardan kaynaklanan metodolojik sorunların yanı sıra, deneye katılanların çok farklı duygular deneyimlemiş olma ihtimali söz konusudur. Buna rağmen, Schachter ve Singer'in çıkarımları bilişselliğin hakimiyetinde ki psikolojik panoramada yirmi yılı aşkın süre istisnasız kabul edilmiştir (Tomkins, 1981: 301-312).

Fakat, 80'li yıllardan itibaren duyguların fizyolojik olarak ayrışabilirliğine dair yeni kanıtlar ortaya çıkmıştır. Paul Ekman'ın (Ekman ve Friesen, 1971) trans kültürel bir çalışmasıyla duygusal ifadelerin çok farklı kültürlerde anlaşılır olmaları nedeniyle en azından bir kısmının kalıtım yoluyla geçtiğini göstermesi sosyal bilimlerde büyük bir tartışma konusu olmuştur. Yeni Gine'nin Güney Fore bölgesinde yaşayan yerlilere Kuzey Amerikalı üniversite öğrencilerinin çeşitli duygu ifadeleri içeren (öfke, hoşnutsuzluk, korku vs.) fotoğrafları gösterilmiştir. Foreliler bu ifadeleri doğru biçimde yorumlamayı başarmışlar ve araştırmacılar Forelilerin benzer şekilde çekilmiş fotoğraflarını batılı öğrencilere gösterince, onlarda bunu doğru bir biçimde yorumlamışlardır. Bu baskın paradigma hakkında şüphe duyulmasına neden olan kanıtlardan biri de kör ve sağır olarak doğan çocukların durumudur. Bu çocuklar, diğer insanların duygusal ifadelerini öğrenmeleri mümkün olmadığı halde herkesin kolayca

yorumlayabileceği şekilde davranırlar (Eibl-Eibesfeldt, 1973). Sonuç olarak, nöropsikolojide ki gelişmeler, farklı duyguların, beyinde henüz az bilenen ama açıkça gözlemlenebilen hafif değişikliklere neden olduğunu göstermiştir (Wishaw, 2003). Bugün, psikolojide duygularla ilgili paradigma köklü bir değişikliğe uğramış olup insanoğlunun motivasyonunda önemli bir rol oynadığı fikri kabul görmüştür. Günümüzde, akademik psikolojinin son yüzyılda tavan arasına kaldırdığı pozitif duyguların ve gülmenin önemi tekrar gündeme gelmiştir (Seligman, 2002). Aslında, Rod Martin'in mizah hakkında ki tüm ampirik araştırmaları bir araya getiren çalışması *The Psychology of Humor*'a (2006) göre gülme pozitif bir duygu olarak tanımlanır.

Gülmenin ifade biçimi ve diğer duygular

Öyleyse, gülmenin hangi biçimleri evrensel hangileri ise kültürel olarak değiştirilebilir? Bu soruyu cevaplamadan önce duygunun kendisi ve ifade biçimi arasındaki farkı belirtmem gerekir. Maalesef, İspanyolcada bu duygu olayını belirsizliğe düşmeden ifade eden bir kelime yoktur, çünkü 'gülme' aynı zamanda, hatta asıl olarak, duygunun ifade biçimidir: sesler ve ona eşlik eden mimiklerle. Belki 'keyif' kelimesini kullanabiliriz (her ne kadar bana zorlama gelse de) veya 'eğlence' (ancak bu mizahın ötesinde çok farklı çağrışımlar yapar). Dolayısıyla, 'gülme' ve 'gülmenin ifade biçimi' kavramlarını anlaşılır biçimde açıklamaya çalışacağım.

Gülmenin ifade biçimi, tıpkı diğer duygularda olduğu gibi, kontrol edilebilirdir, en azından belli bir noktaya kadar. Yoğunluğu, biçimi ve süresi değişiklik gösterebilir. Bu nedenle, gülmenin ifade biçimini iletişimsel bir işaret olarak ele alan pek çok araştırmacı olmuştur (Martineau, 1972). Ancak, dilbilim işaretlerinin aksine duygusal ifadelerin kontrolü sınırlıdır. Öğrenilmiş bir beceridir ve her zaman başarılı olmaz -kişi istem dışı gülebilir veya komik olmayan bir durum karşısında ikna edici bir şekilde gülmeye çalışırken başarısız olabilir. Bu nedenle, duygusal ifadeler sosyal gözlemciler tarafından dilbilim işaretlerinden daha güvenilir kabul edilir.

Peki bir toplumun kültürü gülmeyi nasıl etkiler? Öncelikle, bu mekanizma evrensel olsa da duyguların kendi işleyişinde doğrudan etki eder. Duygular bütün dünyada aynıdır, ama gerçeğin yorumlanma şekli kişiden kişiye, kültürden kültüre değişiklik gösterir. Bir çocuğu dehşete düşüren maske bir yetişkine eğlenceli gelebilir. Olağandışı şekil ve boyutta ki bir tümörün keşfi hastada korku, ailesinde acı ve cerrahta bilimsel merak uyandırabilir. Havanın sıcaklığı bir İnuit'i güldürürken Fas'lı birinin kaşlarının çatılmasına neden olabilir (ya da tam tersi). Roma halkını güldürüp eğlendiren kanlı gösteriler muhtemelen modern İtalyanlarda dehşet ve öfke uyandırır. Bu karşıt tepkiler davranış, inanç ve yorumlamalarda zıtlıklar oluştursa da duygusal mekanizmaların kendisinde bir değişiklik olmaz. Bireylere her türlü hakkın verildiği toplumlarda (özel ve ayrıcalıklı mülkiyet hakkı da dahil) öfke duygusunun yeşermesi daha kolay olur (bu hakların ister istemez çiğnenmesi nedeniyle). Duygusal biçimlerde daha çok genellenen farklılıklar, bireyselliğin vurgulandığı veya her sosyal aktörün bağımsızlığı gibi kültürel olarak değişiklik gösterebilen kişilik belirtileri gösterebilirler (Oatley y Jenkins, 1996: 42-43). Şüp-hesiz, antropologlar insanlık coğrafyasının 'duygusal haritalarını' çizebilir ve çeşitli toplumların kültürel ve toplumsal yapılarına karşı gösterdikleri duygusal tepkileri ilişkilendirebilirler.

Mizahın ve Gülmenin Evrenselliği ve Kültürel Çeşitliliği

İkinci bir kültürel etkileme kanalı da sosyal normlar ve bir duygunun ifade biçimini etkileyen bireysel hedeflerdir. Duygunun ifade biçimi kısmen iletişimi somut duruma doğru yönlendiren normlara (bu ifade şu an ve burada kabul edilebilir mi ya da gerçekli mi?) ve bahsi geçen kişinin hedeflerine (bu duyguyu şu an ve burada ifade etmemin bana yararı var mı?) bağlıdır. Çok bilinen bir deneyde (Ekman, 1972; Friesen, 1972) Japon üniversite öğrencileriyle Kuzey Amerikalı üniversite öğrencilerine cerrahi operasyon içeren bir belgesel izletildiğinde iki grubunda hoşnutsuzluk ifadesi gösterdikleri görülürken, ilk grubun izlediklerini bildiklerinde daha az hoşnutsuzluk ifade ettikleri doğrulanmıştır. Duyguların 'normal' olarak algılanma seviyesi de toplumdan topluma değişiklik gösterir. Mary Douglas'a (1971) göre 'rahatlamanın tahammül eşiği ve vücudun kontrolü sosyal olarak belirlenir'. Bu eşikler aynı zamanda uygun duygusal ifadelerin çeşidi ve yoğunluğunu genel ve spesifik olarak etkiler.

Duygusal ifadelerin ve bunları ortaya çıkaran uyaranların bazı kullanımları, belli toplumlarda kültürel olarak kabul gören sonuçlar elde etmek için daha yaygın olabilirler. Örneğin, militarize bir toplumda kontrol ve sosyalleşme müesseseleri korkuyu kaldırmaya ve öfkenin kanalize edilmesine yönlendirebilirler (David, 1988). Diğer yandan, ökenin acımasız ve antisosyal sonuçlarının yaşamı ve temel değerleri tehdit ettiği toplumlarda, bu duygunun ifadesi tamamen ortadan kalkabilir (Briggs, 1970).

En nihayet duyguların kültürel yorumlamaları konusu gündeme gelir. Konunun diğer yönlerinde olduğu gibi, duygusal tepkilerde her toplumda farklı tanımlamaya ve sınıflandırmaya tabidir. İnuitlerin karın sayısız çeşitlerini isimlendirmeleri gibi, Tahitililerde öfkeye refere eden 47 adet sözcük bulunur (Levy, 1984). Diğer yandan, duygusal kavramların içeriği ve bunları ayıran sınırlar çok çeşitli olabilir. İfaluk'ların 'metagu' olarak adlandırdıkları duygunun bizde ki karşılığı 'korku', 'anksiyete' ve 'utanç' iken (Lutz, 1982), bizde ki 'korku' kelimesi Tahiti'lilere göre 'açıklanamaz' bir duygu, görünüşte 'imkansız' olarak algılanan ve tüylerimizi diken diken eden bir his gibi daha farklı ve spesifik bir anlam içerir (Levy, 1984). Ancak, bu çeşitli duygu teorileri (Stearns and Stearns, 1988) insanlarda ki ortak duygu eğilimlerinin temel gerçeğine dayanmaktadır:

Tahiti'lilerin duygusal terimlere yükledikleri anlam ve ilişkilerinde ki kültürel özelliklere rağmen, riri'ari'a'yı 'korku', riri'yi 'öfke', hina'aro'yı 'arzu', oa'oa'yı 'mutluluk' ve ha'ama'yı 'utanç' olarak kabul etmekte zorlanmadım. Yani, eğer bir duygu tanınıyor ve adlandırılıyorsa, kavramın 'merkezi eğilimi' evrensel olarak bütün insanlara ait görünür (Levy, 1984).

Bu sözler sayesinde çok sayıda duygu durumu bildiren kavram olduğunu bir kere daha anlıyoruz. Zaten psikologların da gösterdikleri gibi tüm insanlığın ortak kullandığı sayısız temel duyguların olduğu konusunda da şüpheye yer yoktur.

Mizahın ortak ögesi

Belki de mizahı ve genel anlamda gülmeyi evrensel bir duygu olarak anlamakta ki en büyük güçlük, sebeplerini açıklama konusunda herkes tarafından kabul gören bir teoriye yoksun olmasıdır. Gülmeye ne sebep olur? Fıkralar, Don Kişot mizahı, çocuk oyunları ve gıdıklamalar arasında bir ilişki var mıdır? Bu sorulara yanıt vermeye çalışan filozoflar ve bilim insanları, bu bilinmeyeni çözmek için yüzlerce fikir ileri sürmüş olsalar

da hala ortak bir kaniya varamamışlardır. Bu sorun belki de gülme konusunun duygularla hatta pozitif psikolojiyle ilgili kitaplarda neden yeterince ele alınmadığını açıklayabilir (Bkz. Oatley and Jenkins, 1996, ve Seligman, 2002). Gülme, teşhisi oldukça zor olan bu amacı dışında Paul Ekman'ın 'temel' bir duyguyu (1992) tanımlamaya yardımcı olan tüm gereksinimlerini karşılamaktadır.

Benim düşünceme göre, mizahi tür ve çeşitli tipolojiler için ortak bir öge, en azından bir takım evrensel sebepler bulunmaktadır. Zaten, doktora tezimde (Jauregui, 1998) mizah çeşitlerini açıklamak için Erving Goffman'ın (Bkz. Jauregui 2003 ve Jauregui 2007) sosyal etkileşim teorisini baz alarak nedensel atıf teorisi geliştirdim. Bu fikir bence teorilerden (aralarında Aristoteles, Platon, Bergson ve diğerlerinin de olduğu) 'be-şinci bir ekol'e aittir ve Uyumsuzluk, Üstünlük, Katarsiz ve Oyun gibi ekollere alternatif olarak sunulur. Bununla beraber, batı toplumlarında 'komik' sayılan olayların bilinen bütün devirlerde tamamen farklı kültürlerde ki insanları da güldürmesini gözlemlemek için ne benim teorimi ne de herhangi başka bir teoriyi kabul etmek şart değildir.

İnsan topluluklarının olağanüstü çeşitliliğiyle irtibata geçen seyyahlar, misyonerler ve etnograflar, gezegenin her yerinde gülme ifadesini olduğu şekliyle (yani, benzer nedenlerle içeride ki neşenin dışa yansması) olarak kabul etmişlerdir. Gülme ve kaynakları hakkında ki haberler etnografik edebiyatın her yerinde karşımıza çıkar ve mizahın evrenselliğini doğrularlar. Marshall'ın (1961) Kalahari Çölü'nde yaşayan göçebe ve avcı Kung San halkı hakkında ki metinleri, bizim kentsel ve kozmopolit toplum yapımızla taban tabana zıt olan bu kültürle aramızda ne kadar çok benzerlik olduğunu gözler önüne sermektedir. Marshall, Kung San'ların grup halindeyken sürekli konuştuklarını, hatta 'tanıdığı en geveze toplum' olduğunu ve muhabbetlerinin sık sık 'gülme sesleriyle' kesildiğini söylüyor (sf.232).

Birinin avını aslanların yemesi gibi başkasının başına gelen ufak talihsizliklere gülüyorlar, şakacı bir ilişkide birisi cinsel içerikli hatta aşağılayıcı bir yorum yaptığında gülmekten katılıyorlar... Şaka bazlı ilişkisi olan erkek ve kadınlar birbirlerine karşıdakinin eksiklerini öne çıkararak hakaret ediyorlar, bazen de diğer kişinin başına gelen gerçek olayları anlatarak onu komik duruma düşürüyor ve hep birlikte kahkahalara boğuluyorlar (sf.233-35)

Marshall'ın bu betimlemesi (aslanlarla ilgili olan kısım hariç!) batı toplumlarında herhangi bir arkadaş grubuna uyarlanabilir.

Etnograflar, en izole toplulukların bazılarıyla, bunlar kültürel kökleri temelden farklı bireyler olsalar bile, ortak bir dil olmaksızın gülüşü hemen paylaşabilirler.

Bir defasında, Dawayo topraklarının en ücra köşelerinden bir dağa çıktım. Çocukların çoğu daha önce hiç beyaz bir adam görmemişlerdi ve korkudan çılgın atmaya başladılar. Daha sonra büyükleri gelip Kongle'nin beyaz şefi olduğumu söyleyerek onları sakinleştirdi. Hep birlikte korkularına güldük (Barley, 1983:54).

Mizahla ilgili etnografik çalışmalar, geleneksel komik hikayelerin hepsinin temelinde Cervantes, Moliere, Shakespeare, Boccaccio ve hatta Santiago Segura gibi isimlerin oyunlarında ki gibi şişirilmiş kibir ve aynı komik duruma düşmelerin olduğunu gösterirler. Pierre Clastres (1974) Paraguay Guayaki yerlileriyle ilgili, anlatıldığında

Mizahın ve Gülmenin Evrenselliği ve Kültürel Çeşitliliği

herkesi güldüren iki efsaneden bahseder. Bunların her biri kültürel olarak önemli figürler olan şaman ve jaguarın en temel rollerini gerçekleştirmekte başarısız olmaları ile ilgilidir. Efsanelerin birinde, bir kız çocuğunun ateşini düşürmesi için çağrılan şamanın her hareketi, bir Peter Sellers filminden alıntı gibi, beceriksizlik şovuna dönüşür: diğer şamanlardan yardım ister (normalde çok umutsuz durumlarda başvurulacak en son çare iken burada çok önemsiz bir şey için kullanılıyor); kadınlarla dans eder (yalnız dans etmesi gerekirken); kadınları etkilemeye çalışır (işini gerçekleştirmesi için gerekli konsantrasyonu olumsuz etkiler); tütününü unuttuğunu fark eder (bir şamanın olmazsa olmazı ilacı); yardımcı ruhu bir yılan ya da kuş yerine eşektir (gülünç, aptal ve inatçı bir hayvan olarak kabul edilir); hatta sakarca dikenli çalılıkların içine düşer.

Tarih boyunca, cinsel tabuların yıkıldığı, sözlü hakaret, fiziksel şiddet, alay, dedikodu, soytarınlık ve hicivli taklitler gibi çok geniş yelpazede mizahi türler insanlığın ortak paydaları olmuştur (Apte, 1983). Şimdi, başlıca coğrafi bölgelerde ki çeşitli toplumlarda tanımlanan bir ilişki türü olan 'şakacı ilişkiler'de (joking relationship) sık gözlemlenen şakaların nasıl açıklandığına örnek vermek istiyorum:

Kafa bulmak, cinsel imalar, şaka yollu hakaretler, uzuvlar ve cinsel yeterlilik hakkında müstehcen yorumlar, nükte vs. Uygunsuz, utanç verici ve ahlaksız kabul edilen kişilik veya davranış tezahürlerinin kültürel etkileri de yine oldukça önemlidir (Apte, 1983: 186).

Yine, çeşitli kültürlerde ki palyaço tasvirleri, mizah anlayışının toplumdan topluma değişiklik göstermesinin nedeninin içerikten çok zevk, moda ve vurgu meselesi olduğunu gösteriyor:

Yarısı siyaha yarısı beyaza boyanmış yüzleriyle palyaçolar oldukça egzantriklerdi. Üzerlerine eski püskü şeyler giyip biraz fulanice biraz dodayoca saçma sapan ve müstehcen şeyler bağırıyorlardı. Halk gülmekten katılıyordu. Üst kısımlarını sergileyip, ne olduğunu anlamadığım bir mekanizma aracılığıyla gaz çıkarıyorlardı. Benimle çok eğleniyorlardı. Kırık bir kaseyle fotoğrafımı çekiyorlar, muz yapraklarının üzerine notlar alıyorlardı. Ben de şakalarına karşılık vermeye çalışıyordum. Benden para istediklerinde, bir şişenin kapağını ciddi bir şekilde onlara uzattım (sf. 83-84).

Ortaçağ ile karşılaştırdığımda çağdaş mizahta ki yeniliklerin yetersizliği Mark Twain'in romanında esrarengiz bir şekilde Kral Artur'un sarayına giden Connecticut'lı Amerikalıyı şaşkınlığa düşürüyor:

Sanırım hayatımda hiç o kadar bayat espri duymamıştım. Doğumumdan 1300 yıl önce orada bulunmak ve 1300 yıl sonra bir çocukken bana sıkıcı gelen saçma ve modası geçmiş şakaları dinlemek gerçekten tuhaftı. Yeni bir espri uydurmanın imkansızlığına neredeyse ikna etti beni (Mintz, 1983:133).

Bu edebi gözlemi doğrulamak adına Larry Mintz, Max Kardeşler ve XVI. yy Commedia Dell'Arte'de ki askeri birlikler ile Yunan komedilerinin nükteli metinleriyle Abbot ve Costello'nun en meşhur sahneleri gibi birbirinden tamamen farklı komedyenler arasında inanılmaz benzerlikler bulmuştur.

[Euripids, Cyclops'tan, M.Ö. 400]

Cyclop: Kimse bana vurmadı.

Coro: O zaman kimse sana dokunmadı.

Cyclop: Kimse beni kör etmedi?

Coro: O zaman görebiliyorsun... Ne? Kimse seni kör etmedi mi?

Cyclop: Kimse nerede?

Coro: Elbette, hiçbir yerde.

[Abbot ve Costello'nun yeni Abbot beyzbol takımı oyuncularını -birinci, ikinci ve üçüncü kaleci- hakkında ki saçma diyalogları:

Abbot: Birinci kaleci kim, ikinci ve üçüncü kimler bilmiyorum.

Costello: Oyuncuların isimlerini biliyor musun?

Abbot: Evet.

Costello: Peki, birinci kaleci kim?

Abbot: Evet.

Costello: Birinci oynayan adamı söylüyorsun.

Abbot: Kim.

Costello: Birinci.

Abbot: Kim!

Costello: Birinci sırada oynayan.

Abbot: Birinci sırada olan!

Costello: İyi ama bana neden soruyorsun? (Mintz, 1983: 133)

Dünyanın farklı yerlerinde görülen daha farklı, günlük ve spontane örnekler bu evrensellik görüşünü destekler niteliktedir. Batılı seyyah ve etnograflar tarafından bir araya getirilen anekdotların çoğu yine bu kişilerin istemeden, buldukları toplumun sosyal normlarını çiğneyerek sebep oldukları olayları anlatır:

Sumatra yerlilerinin, Avrupalıların saçma buldukları oldukça yavaş dans çeşitleri vardır. Ancak, ilginç bir şekilde, bu yerlilerde bizim danslarımızı 'tamamen saçma' bulmaktadırlar.

Bir seyyahın anlattığına göre, [Brunei'de] kız çocukları Avrupalılara kendi dillerinde bazı cümleleri tekrar ettirip sonra da açık açık ya onların telaffuzuna ya da onlara söyledikleri şeylerin komikliğine gülüyorlardı.

Tierra de Fuego'da yaşayan yerlilerin, zamanlarının büyük bir kısmını suda geçirmelerine rağmen yıkanma alışkanlıkları yoktu. Dolayısıyla, Avrupalılar ilk defa oraya gittiklerinde, yüzünü yıkayan bir adam görünce kendilerini kahkahalarla gülmekten alamıyorlardı.

Avustralyalı aborjinlerin hocası, onlara ruhun soyutluğunu ve ölümsüzlüğünü anlatmaya çalışıyordu. Daha sonra, öğrencilerin 'kolu, bacağı, yemek yiyecek ağzı bile

Mizahın ve Gülmenin Evrenselliği ve Kültürel Çeşitliliği

olmayan bir adamın yaşadığı ve dünyada tur attığı' fikri karşısında içlerinden geldiğince gülmek için dersi bırakıp gittiklerini anlamış (Sully, 1902:240; 238; 243).

Bu örnekler İspanya, Fransa veya Amerika Birleşik Devletleri'nde insanları güldüren tipik durumların, kültürel olarak uzak olan toplumlarda ki komik durumlardan temelde çok da farklı olmadığını gösteriyor.

Kültürel çeşitlilik

Şüphesiz, mizahi uyarıların özel karakteri kültürün kendisi gibi temelden çeşitlilik gösterir. Bu aradaki farkları açıklamak için nedensel bir mizah teorisini referans almak gereklidir o nedenle ben kendi teorimi baz alarak devam etmek istiyorum. Dramaturjik teoriye göre, gülme dürtüsü günlük hayat tiyatrosunda sosyal bir aktörün rolünü - toplumun ona biçtiği ya da kendi kendine oluşturduğu- yerine getirmemesinin sonucu olarak ortaya çıkar. Bu anahtar teoriyi izlediğimizde, bir kültürde 'komik' kabul edilen bir öğenin o toplumda ki rollerden beklentilerle doğrudan ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Yüz yıkamak batılılar için hijyen için yapılan günlük bir ritüelken Tierra del Fuego yerlileri için tamamen yersiz bir hareket olarak kabul edilir. Cesaret gösterisinin erkeklerin sosyal rollerinde kilit nokta olduğu eski Esparta'da, soytarı gösterilerinin en önemli bölümünü 'ödlekler' oluşturuyordu:

Savaşta korkaklık göstermenin Sparta'da birtakım hukuki cezaları vardı. Ancak bu cezaların yanı sıra, 'ödlekler' için uygulanan bazı normlar vardı ki bunlar kurbanları zavallı palyaçolara dönüştürüyorlardı: 'Yoldan geçen herkes isterse onlara vurabilir. Ayrıca, sokakta üzerinde renkli yamalar olan tunikler giyip sakallarının yarısı kesilmiş yarısı kesilmemiş halde, acınacak bir görüntüyle dolaşmaları gerekir (David, 1988: 14).

Dramaturjik teorinin bir yönü (diğer mizah teorileriyle ortak olan) gülmenin gerektirdiği duygusal uzaklıkla ilgilidir: keder, öfke veya merak gibi başka duyguları ortaya çıkaran öğeler mevcutsa, bunlar mizahtan alınan zevki azaltabilir hatta tamamen ortadan kaldırabilir. Dolayısıyla, bir kültürdeki talihsizlik ya da müstehcenliğe karşı oluşabilecek farklı hassasiyetler, olası mizahi uyarılara karşı tepkileri de şartlandırabilirler. Marshall'ın aktardığına göre Kung Sanlar, Kham adındaki topal adamın düşmesine gülüyorlar ve kalkmasına yardım etmiyorlar (1961, p.231). Bu tepki batılıların bakış açısına göre anlaşılmasız ('acımasız') görüncede, aynı batılılar filmlerdeki komedyenlerin düşme taklidi yapmalarını karşısında hiç tereddütsüz gülerler. Öyleyse bu durumu, göçmen bir toplumda hayatta kalmanın birçok faktörle birlikte bağımsız hareket edebilme kabiliyetine bağlı oluşuyla paralel değerlendirmek gerekir. Onların çöl yaşamlarında, büyük olasılıkla engelli insanlara karşı duyulacak aşırı 'empati' bütün halkın yaşamını tehlikeye sokacaktır.

Mizahın bazı türleri ve ne zaman ve nasıl sergilenmesi gerektiği konusu kültürel olarak spesifik olsada, evrensel duygusal bir tepki oluşturma değişkenliği sınırlıdır. Ortaçağ karnavalları ve soytarıları, tıpkı televizyon sitcomları ve postmodern komedinin kendi toplumumuzun özellikleriyle ilişkilendirilmesi gibi, feodal Avrupa'nın sosyal yapısı ve kültürü ile bağlantılı olarak analiz edilebilir.

Sanat ve medya tekniklerinin gelişimi de mizah biçimleri üzerinde önemli bir et-kiye sahiptir. Basın, radyo, televizyon ve internetin gelişimi son iki yüzyılda komedinin

içeriğini değiştirmiş ve olanaklarını genişletmiştir. Edebiyat ve tiyatronun tarihi ve etnografyası, mizahi türlerin tüm kataloğunu da içerir. Bu anlamda aşırı bir kültürel değişkenlik örneği yine Kung Sanlardan geliyor:

Hikaye uydurmazlar. Doğruluğu olmayan şeyleri duymakla ilgilenmediklerini söyler ve nasıl olurda birileri bununla ilgilenir merak ederler (Marshall, 1961:233).

Kurguyu tanımayan bir toplumda ki olası mizah repertuarı, herhangi bir Batılıya son derece zayıf görünecektir. Bununla birlikte, daha önce de belirttiğimiz gibi, Kung'ların mizahi uyarıları, bizi güldüren durumlardan ve anekdotlardan çok da farklı değildir.

Her duygu gibi, gülmenin de herhangi bir kültürde nasıl ve ne zaman ifade edilebileceği belirli normlar ve toplumun anlam ve değerlerine göre belirli aktörlerin güdüleri tarafından koşullandırılır. 1902'de Sully, gülme konusu çalışılırken, duyguların ifadesi ile gerçek duygusal öz arasındaki zıtlığı olası bir engel olarak tanımladı. Afrikalı bir misyonerin aktardığına göre, yerliler Avrupalıların hataları ya da başlarına gelen talihsizlikler karşısında oldukça ciddi bir görünüm sergilerler. Ancak bahsi geçen kişi yanlarından ayrıldığında ya da konuşulanları anlamadığını düşündüklerinde onunla eğlenirler (sf. 221). Daha yakın zamanlarda, Chapman (1983) deney laboratuvarında gülmenin gizlenmesiyle ilgili aynı stratejiyi gözlemledi. Buna göre, kabul edilebilir gülmenin tarzı ve genel düzeyi de bir toplumdan diğerine değişiklik gösterebilir:

Bazı kabilelerin ciddi olduğunu ve gülme eğilimlerinin düşük olduğunu biliyoruz. Bazılarıysa çok kolay gülerler. Pigmeler yere düşer ve ayaklarını havaya kaldırıp onları tamamen ele geçiren bir kahkahayla tepinirler (Douglas, 1971).

Mizah ve gülmenin belirli kullanımları, basit tarihsel tesadüflerden kaynaklanabileceği gibi, özellikle istenen bir etkiyi elde etmek için belirli bir toplumda, grupta veya çevrede kurumsallaştırılabilir ya da daha yaygın hale getirilebilir. Örneğin, ortak yaşamı sürdürmenin her üyenin iş birliğiyle mümkün olduğu küçük göçebe toplumlarda anlaşmazlıkları çözmek için mizah ve gülmenin kullanımı oldukça yaygındır. Bu durumlarda grubun 'palyaçosu' konumundaki kişi arabulucu, yargıç ve sulh memuru olarak görev yapar (Roberts, 1979: 88). Çatışmanın aynı seviyede tehdit edici olmadığı toplumlarda, mizahın pasifist potansiyeli daha az kurumsallaşmış kalabilir. Günümüz 'kahkaha terapistlerinin' müşterilerine mizah anlayışlarını geliştirmeyi öğrettikleri gibi, gülmenin faydalarını kabul eden bir kültür de aynı nedenlerle mizahın kullanılmasını teşvik edebilir. Aslında, psikolog William Fry'nin, örneğin gezegenin uzun ve karanlık kışları olan bölgelerinde yaşayan toplumlarda yaygın olan kış festivallerine atfettiği anlam budur (Fry, 2004).

Gülmenin kültürel yorumları ve onun duygu ve davranışların diğer yönleriyle olan ilişkisi ile ilgili olarak çok az somut çalışma biliyorum -David'in (1988) 'Esparta'da kahkaha üzerine' adlı çalışması buna örnek verilebilir. Her halükarda, kahkahanın nedenleri, özellikleri ve etkilerinin sınıflandırılması ve tanımlanmasının da bir toplumdan diğerine büyük ölçüde değiştiğine şüphe yoktur. Felsefe ve bilim tarihi boyunca mizahı açıklamaya çalışan çok çeşitli teoriler, halihazırda çeşitli olasılıklar oluşturmaktadır. Gülmenin diğer duygularla ilişkisine odaklanınca, bunun neşe ve zevke (Sully, 1902; Morreall, 1982), hoşnutsuzluğa (McDougall, 1913, Grieg, 1923), acıya (zevk verici) (Platon, 1961; Eastman, 1921), hemen her türden güçlü duyguya (Spencer, 1860) ve saldırganlığa (Fe-

Mizahın ve Gülmenin Evrenselliği ve Kültürel Çeşitliliği

inberg, 1978) benzer olarak önerildiğini görürüz. Koestler (1964) bunu bilimsel keşfi ve estetik zevki tamamlayan bir üçlünün parçası olarak tanımlar. Baillie (1921) ve Hobbes (1651) ağlamanın bir tamamlayıcısı olarak görürlerken, Bergler (1956) 'kişinin kendi iç mazoşizminden korkmasına' karşıt bir durum olarak tanımlar. Benim kendi teorimde, sosyal utancın tamamlayıcısı olarak gülmeyi belirli bir 'duygu biliminin' içine yerleştirir. Gülme ve utanç duygusu farklı iki bakış açısıyla aynı tür durumlara tepki verir: komik duruma düşen ve onu gözlemleyen kişi.

Sonuç

Kahkaha ve mizah üzerine yapılan psikolojik ve antropolojik çalışmalarla ilgili elde edilecek geniş bir bakış açısı, bunların evrensel yönüyle, kültürel olarak değişiklik gösteren yönlerini ayırt etmeye yardımcı olur. Gülme, tüm insanlarda aynı kurallara göre çalışan duygusal bir mekanizma olarak tanımlanabilir, ancak bunu ortaya çıkaran bilişsel evrimin sosyal doğasının çok çeşitli sebepleri vardır. Öte yandan, gülmenin ifade ediliş biçimi, tıpkı işleyişi hakkındaki popüler teoriler gibi kültürel açıdan değişkenlik gösterir.

Kaynakça

- Apte, M. (1983) Humour Research, Methodology, and Theory in Anthropology, A Handbook of Humour Research, Vol. I, P.E. McGhee and J. H. Goldstein, eds., Nueva York: Springer-Verlag
- Baillie, J.B. (1921) Laughter and Tears. Studies in Human Nature, pp. 254-293. London: Bell and Sons.
- Barley, N. (1983) The Innocent Anthropologist: Notes from a Mud Hut. London: Pinguin.
- Bergler, E. (1956) Laughter and the Sense of Humor, Nueva York: Intercontinental Medical Book Co.
- Briggs, J. L. (1970) Never in Anger. Cambridge: Harvard Univ. Press
- Cannon, W.B. (1927). The James-Lange theory of emotions. American Journal of Psychology, 39: 115-124.
- Chapman, A.J. (1983) Humor and Laughter in Social Interaction and Some Implications for Humor Research. A Handbook of Humour Research, Vol. I, P.E. McGhee and J. H. Goldstein, eds., New York: springer-Verlag.
- Clastres, P. (1989) Society Against the State: Essays in Political Anthropology. Translated by Robert Hurley and Abe Stein. New York: Zone Books.
- Darwin, C. (1890/1989) The Expression of the Emotions in Man and Animals, The Works of Charles Darwin, P.H. Barrett and R.B. Freeman, eds., London: William Pickering.
- David, E. (1988) Laughter in Spartan Society. In Classical Sparta: Techniques Behind her Success. Anton Powell (ed.)
- Douglas, M. (1971) Do Dogs Laugh, Journal of Psychosomtic Research, Vol. 15.

- Eastman, M. (1921) *The Sense of Humor*, New York: Charles Scribner's Sons.
- Eibl-Eibesfeldt, I. (1975) *Ethology: The Biology of Behavior*, 2nd ed., NY: Holt, Rinehart and Winston.
- Ekman, P. (1972) Universals and cultural differences in facial expressions of emotion. In Cole (Ed.) *Nebraska Symposium on Motivation*, 1971 (pp. 207-83). Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
- Ekman, P. (1978) *Facial Signs: Facts, Fantasies, and Possibilities*, Sight, Sound and Sense, Thomas A. Sebeok, ed., Bloomington: Indiana University Press.
- Ekman, P. (1980) *The Face of Man*. Nueva York: Garland.
- Ekman, P. And W.V.Friesen (1971) Constants across culture in the face and emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 17, 124-29.
- Feinberg, L. (1978), *The Secret of Humor*, Amsterdam: Rodop.
- Fry, W. (2004) *El humor, la biología y psicoterapia. El humor y el bienestar en las intervenciones clínicas*. Salemah, W. And Fry, W (eds). Bilbao: Desclee de Brouwer.
- Geertz, C. (1980) *Negara: The Theater State in Ninteenth-Century Bali*. Princeton: Princeton University Press.
- Grieg, J.Y.T (1923/1969), *The Psychology of Laughter and Comedy*, Nueva York: Cooper Square.
- Hobbes, T. (1640/1966) *Human Nature*, *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*, Sir William Molesworth, Ed., Vol. III, London: John Bohn.
- Hochschild, A.R. (1979) *Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure*, *American Journal of Sociology*, Vol. 85, p. 551-575.
- James, W. (1890/1950) *The Principles of Psychology*, New York: Dover.
- Jáuregui, E. (2007) *El sentido del humor: manual de instrucciones*. Barcelona: RBA.
- Jáuregui, E. (2003) *La comedia humana: una nueva teoría psico-sociológica de la risa y el humor*. *Miscelanea Comillas*, 61, 563-83.
- Klineberg, O. (1938) *Emotional expression in Chinese literature*, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 33: 517-520.
- Koestler, A. (1964) *The Act of Creation*. London: Hutchinson and Co.
- Kolb, B., and Wishaw I. Q. (2003). *Fundamentals of Human Neuropsychology* (5th edition). NY: Freeman.
- La Barre, W. *Cultural Basis of Emotions and Gestures*, *Journal of Personality*, 16 (1947), p. 49-68.
- Levy, R. I. 1984. *Emotion, knowing and culture*. P. 214-237 in *Culture Theory: essays on mind, self, and emotion*, edited by R. Shweder and R. LeVine. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Lutz, C. (1982) *The domain of emotion words on Ifaluk*. *Am. Ethnol.* 9, p. 113-128.

Mizahın ve Gülmenin Evrenselliği ve Kültürel Çeşitliliği

- Lutz, C. (1988) *Unnatural Emotions: Everyday Sentiments on a Micronesian Atoll and Their Challenge to Western Theory*. Chicago: UCP.
- Marshall, L. (1961) *Sharing, Talking, and Giving: Relief of Social Tensions Among !Kung Bushmen*. *Africa*, 31,3.
- Martin R (2006) *The psychology of humor*. NY: Academic Press.
- Martineau, W. H. (1972) *A Model of the Social Functions of Humor, The Psychology of Humor*, J.H. Goldstein and P.E. McGhee, eds., New York: Academic Press.
- Mintz, L.E., (1983) *Humour and Popular Culture in McGhee and Goldstein (eds.) A Handbook of Humour Research, Vol. II*, P.E. McGhee and J.H. Goldstein, eds., New York: Springer-Verlag
- Morreall, J. (1982) *A New Theory of Laughter*, *Philosophical Studies*, 42: 243-54.
- Oatley, K., and Jenkins, J. (1996) *Understanding emotions*. Cambridge, Mass: Blackwell Publishers, Inc.
- Platón (1961) 'Philebus', *Plato: The Collected Dialogues*. E. Hamiton and H. Cairns, eds. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Roberts, Simon (1979) *Order and Dispute*. London: Penquin.
- Schachter, S., and Singer, J., *Cognitive, Social, and Pyhsiological Determinants of Emotional State*, *Psychological Review*, 196269, 379-399.
- Seligman, M. (2002) *Authentic Happiness*. London.
- Spencer, H. (1891/1966) *The Physiology of Laughter, The Works of Herbert Spencer, Vol. XIV: Essays, Scientific, Political and Speculative (Vol.II)* Osnabruck: Otto Zeller.
- Stearns, C.Z. and P. W. Stearns. 1988. *Emotion and social change*. New York: Holmes and Meier.
- Stemmler, G. (1989) *The autonomic differentiation of emotions revisited: Convergent and discriminant validation*. *Psychophysiology*, 26, 617-632.
- Sully, J. (1902) *Essay on Laughter*, London: Longmans, Green and Co.
- Tomkins, S. (1981) *The quest for primary motives: Biography and autobiography of an idea*. *Personality and Social Psychology*, 41: 306-329.
- Zajonc, R.A., (1980) *Feeling and Thinking; Preferences Need No Inferences*, *American Psychologist*, 35, p. 151-175.